

Цимбал О.І., д-р екон. наук, старший науковий співробітник, завідувач відділу дослідження ризиків у сфері зайнятості населення, Інститут демографії та проблем якості життя НАН України, бул. Т. Шевченка, 60, Київ, 01032, Україна, email: cymbal_a@ukr.net, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-0699-2499>, Scopus Author ID: 58499963700,

Остафійчук Я.В., д-р екон. наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу дослідження ризиків у сфері зайнятості населення, Інститут демографії та проблем якості життя НАН України, бул. Т. Шевченка, 60, Київ, 01032, Україна, email: ost_ya@ukr.net, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-2495-4100>, Scopus Author ID: 57205740585

ПЕРСПЕКТИВИ ІНТЕГРАЦІЙНИХ І ГІБРИДНИХ ПІДХОДІВ ДО ОЦІНЮВАННЯ НЕЗАДЕКЛАРОВАНОЇ ПРАЦІ¹

У статті розглянуто перспективи формування нової методології дослідження незадекларованої праці з метою вироблення доказової політики щодо її мінімізації. В умовах євроінтеграції Україна має зобов'язання приєднатися до європейських ініціатив щодо боротьби з незадекларованою працею та зробити цю діяльність системною складовою відповідної державної політики. Дійшли висновку, що сьогодні відсутня загальноєвропейська методологія дослідження незадекларованої праці, яка дозволяла б комплексно та достовірно оцінювати широкий спектр проявів цього явища. Поширені методи фокусуються переважно на вимірюванні окремих її типів або загальних масштабів неформальної економіки. Найперспективнішим підходом до проведення кількісної оцінки масштабів і форм прояву незадекларованої праці, а також ідентифікації провідних її чинників є побудова інтегрованої системи гібридних моделей на основі поєднання непрямих і прямих методів оцінки з мікроімітаційним моделюванням досліджуваних процесів. Найбільш релевантним для застосування у вітчизняних реаліях визначено поєднання непрямого методу LIM з опитуваннями за методологією “Євробарометр”, апробованими в країнах ЄС. Розкрито загальний алгоритм застосування LIM в Україні, головні проблеми, пов'язані з його використанням, зокрема щодо забезпечення порівнюваності наявних статистичних даних, та можливі шляхи їхнього вирішення. Показано попередні оцінки прояву незадекларованої праці в Україні за даними 2021 р. Проаналізовано перспективи подальших наукових досліджень у цьому напрямі в умовах браку офіційної інформації, насамперед, пов'язані з використанням статистичних, реєстрових і вторинних даних, вдосконаленням інструментарію їхнього опрацювання й інтеграції.

Ключові слова: незадекларована праця, неформальна зайнятість, методологія дослідження, метод LIM, інтеграція даних.

Cymbal O.I., Dr. of Econ. Sci., Senior Research Fellow, Head of the Department of study of risks in the sphere of population employment, Institute for Demography and Life Quality Problems of the NAS of Ukraine, 60, Tarasa Shevchenko Blvd, Kyiv, 01032, Ukraine, email: cymbal_a@ukr.net, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-0699-2499>, Scopus Author ID: 58499963700,

¹ Статтю підготовлено в межах виконання науково-дослідної роботи “Критичні виміри нерівності у сфері незадекларованої праці” (номер держреєстрації 0121U112475).

Ostafiichuk Ya.V., Dr. of Econ. Sci., Senior Research Fellow, Leading Research Fellow of the Department of study of risks in the sphere of population employment, Institute for Demography and Life Quality Problems of the NAS of Ukraine, 60, Tarasa Shevchenka Blvd, Kyiv, 01032, Ukraine, email: ost_ya@ukr.net, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-2495-4100>, Scopus Author ID: 57205740585

PROSPECTS OF INTEGRATIVE AND HYBRID APPROACHES TO ASSESSING UNDECLARED WORK

The article considers the prospects for the formation of a new methodology for researching undeclared work in order to develop an evidence-based policy on to minimize it. In the context of European integration, Ukraine has an obligation to join European initiatives to combat undeclared work and make this activity a systemic component of the relevant state policy. It is concluded that today there is no generally accepted methodology for studying undeclared work that would allow for a comprehensive and reliable assessment of the wide range of manifestations of this phenomenon. Common methods mainly focus on measuring individual types of it or the overall scale of the informal economy. The most promising approach to quantitatively assessing the scale and forms of manifestation of undeclared work, as well as identifying its leading factors, is to build an integrated system of hybrid models based on a combination of indirect and direct assessment methods with micro-simulation modeling of the processes under study. The most relevant for application in domestic realities is the combination of the indirect LIM method with surveys using the "Eurobarometer" methodology, which have been tested in EU countries. The general algorithm for applying LIM in Ukraine, key problems associated with its use, in particular, ensuring the comparability of available static data, and possible ways to solve them are revealed. Preliminary estimates of the manifestation of undeclared work in Ukraine according to 2021 data are presented. The prospects for further scientific research in this area in the context of a lack of official information are primarily related to the use of statistical, register and secondary data and the improvement of the tools for their processing and integration.

Keywords: undeclared work, informal employment, research methodology, LIM method, data integration.

Україна стабільно входить до переліку європейських країн із найвищими обсягами неформальної зайнятості населення. Проте масштаби та глибина приховування різних аспектів трудової активності не вичерпуються явищем зайнятості без офіційного оформлення, а є значно ширшими. Мають місце чималі обсяги неофіційних виплат заробітної плати, значного поширення набуло фальшиве використання різних юридичних форм (ФОПів, аутсорсингових контрактів тощо) для мінімізації податкових зобов'язань тощо. Загального та інтуїтивного розуміння цих проблем недостатньо для формування доказової ефективної політики на ринку праці. Остання має базуватися на достовірних і достатньо надійних дослідженнях, проведення яких неможливе без релевантного концептуального та методологічного апарату.

Нині в країнах ЄС набула поширення концепція незадекларованої праці (далі – НП), яка привертає увагу до широкого спектра проблем зайнятості, пов'язаних із недотриманням трудового, податкового й/або соціального законодавства. Склалося розуміння, що середовище НП формує соціальну організацію, альтернативну офіційній, із власними ціннісними настановами, практиками господарювання та тру-

дової взаємодії, укоріненню специфічних неформальних інститутів тощо. На певному рівні розвитку ці процеси можуть загрожувати національній безпеці та перспективам економічного розвитку. Для підтримки держав-членів у боротьбі з НП у 2021 р. було створено Європейську платформу боротьби з незадекларованою працею². Як кандидат на членство в ЄС Україна вже зробила перші кроки до імплементації положень щодо боротьби з НП до нормативно-правового забезпечення діяльності Дежпраці України³, проте вкрай актуальним є подальше приєднання до європейських ініціатив стосовно запобігання НП як складової загальної національної соціально-економічної політики.

Тематика НП висвітлюється в наукових працях К. Вільямса, І. Городнік, А. Каяоглу, Дж. Раунда [1–6], Б. Пфау-Еффінгера [7], Й. Франіка [8] та інших. Найбільш дискусійним питанням є визначення релевантної до нинішніх умов методології оцінювання цього явища.

У публікаціях кінця 90-х років XX ст. та початку XXI ст. широко представлені оцінки рівня НП, отримані шляхом зіставлення та виявлення розбіжностей між даними про національні доходи та витрати, обсяги трансакцій і величину офіційного ВВП, динаміку ВВП і попит на валюту, офіційно заявлені обсяги виробництва продукції та споживання електроенергії [9–12]. Так, згідно з дослідженнями Д. Кауфмана та А. Каліберда [11], еластичність електроенергії до ВВП близька до одиниці. На їхню думку, споживання електроенергії є релевантним фізичним показником для вимірювання загальної (офіційної плюс незадекларованої) економічної діяльності. Відніманням від цього загального показника величини офіційного ВВП розраховується незадекларований ВВП. А. Мансур та І. Закі [13] застосовують більш складну модель MIMIC (Multiple Indicators Multiple Causes), в якій НП є неспостережуваним явищем (латентною змінною), що оцінюється шляхом встановлення коваріації з кількісно вимірюваними численними причинами незадекларованої економічної діяльності.

Попри покращення загального розуміння масштабів НП, подальше удосконалення таких методичних підходів не обіцяє істотного збільшення точності та деталізації результатів. По-перше, згадані дослідження доволіно оперують близькими за змістом, проте не тотожними поняттями “неофіційна економіка”, “неформальна зайнятість”, “незадекларована праця” тощо, які чітко не розмежовуються, а отже, не дозволяють однозначно ідентифікувати НП як об’єкт оцінювання. По-друге, вони здебільшого не відповідають швидкозмінним реаліям сьогодення. Так, метод Кауфмана-Каліберда втратив актуальність через швидке поширення на рівні домогосподарств альтернативних джерел енергії, яка може без обліку використовуватися для незадекларованої економічної діяльності. По-третє, за допомогою названих методів можна розрахувати обсяги та вартість незадекларованого виробництва товарів і послуг, однак неможливо визначити кількість осіб, які певною мірою беруть участь у незадекларованій праці, що важливо для формування доказової політики зайнятості.

² European Platform tackling undeclared work. URL: <https://www.ela.europa.eu/en/undeclared-work>

³ Національний план спільних дій щодо зниження рівня незадекларованої праці на 2021 рік. Міжнародна організація праці. 16.06.2021. URL: <https://www.ilo.org/uk/resource/natsionalnyy-plan-spilnykh-diy-shchodo-znyzhennya-rivnya-nezadeklarovanoi-praci>

З огляду на такі недоліки однобічних і “чистих” методів, Європейський економічний і соціальний комітет для вимірювання масштабів НП рекомендує використовувати метод затрат праці (The Labour Input Method, LIM), який є вагомим кроком у розвитку відповідної методології в напрямі інтеграції різних підходів. Сутність методу та результати його застосування в країнах ЄС розкриваються у спеціальних звітах Європейського агентства з питань праці (ELA)⁴.

У вітчизняній економічній науці проблема НП попри свою актуальність в умовах євроінтеграції залишається маловивченою. Більшість досліджень присвячені питанням неформальної зайнятості [14–16], що є лише одним із проявів НП. Виняток становлять публікації [17], де висвітлюються дані опитування “Ukrainian Undeclared Work Survey”, проведеного на замовлення Міжнародної організації праці. Проте результати цього опитування є доволі суперечливими. Лише 7% респондентів зазначили, що упродовж останніх 12 місяців працювали без декларування. При цьому офіційно розрахований рівень неформальної зайнятості в Україні був утричі вищим. Це вказує на необхідність удосконалення наявних методів вимірювання НП та їхньої адаптації до вітчизняних реалій.

З огляду на це, мета статті – узагальнити наявні методологічні підходи до дослідження НП та визначити перспективи їхнього застосування в умовах України.

Єврокомісія дає офіційне визначення НП як “будь-якої оплачуваної діяльності, що є законною за своїм характером, але не задекларована державним органом, беручи до уваги відмінності в регуляторній системі країни”⁵. Це складне явище, яке має різноманітні прояви – від неформальних побутових послуг до праці нелегальних мігрантів, – але виключає злочинну діяльність. Як для аналітичних цілей, так і цілей формування політики протидії НП важливо диференціювати її типи. У глосарії термінів Єврокомісії⁶ виокремлюють: незареєстровану зайнятість; недодекларовану зайнятість; незадекларовану самозайнятість; незареєстровану сімейну працю.

Незареєстрована зайнятість (unregistered employment) – це трудові відносини, які не зареєстровані в органах влади, тоді як повинні бути зареєстровані там, згідно з чинним законодавством. Розрізняють такі її форми: наймані працівники на незареєстрованих підприємствах; незареєстровані наймані працівники на зареєстрованих підприємствах, коли особа працює на легальному підприємстві без формального трудового договору. Тобто за своїм змістом незареєстрована зайнятість відповідає поширеному в Україні поняттю “неформальна зайнятість”.

⁴ Extent of undeclared work in the European Union. European Labour Authority, 2023. 45 p. URL: <https://www.ela.europa.eu/sites/default/files/2023-03/Study-on-the-extent-of-undeclared-work-in-the-EU.pdf>

⁵ Communication from the Commission to the Council, the European Parliament, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. Stepping up the fight against undeclared work. Brussels: Commission of the European Communities, 2007. URL: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2007:0628:FIN:EN:PDF>

⁶ Glossary of Terms. Directorate-General for Employment, Social Affairs & Inclusion European Platform tackling undeclared work. European Commission, 2018. 14 p. URL: <https://www.ela.europa.eu/sites/default/files/2021-09/Glossary%20v6-final.pdf>

Недодекларована (under-declared work), або занижена праця – форма НП, коли офіційно зареєстровані роботодавці не декларують частку трудового внеску працівника насамперед для зменшення податкових і соціальних виплат. У літературі найчастіше йдеться про так звану заробітну плату “в конвертах”. К. Вільямс та І. Городнік [3] виокремлюють декілька форм прояву останньої, що зустрічаються в країнах Центральної та Східної Європи: неофіційна щомісячна фіксована грошова доплата до задекларованого посадового окладу; доплата до фіксованої офіційної заробітної плати за професійні досягнення або ж відпрацьовані години; випадкові незадекларовані виплати готівкою, наприклад, премії. При цьому автори зазначають, що цей перелік не є повним і потребує подальших досліджень. Заробітна плата “в конвертах” не є єдиним проявом недодекларованої праці. Так, роботодавець може занижувати кількість відпрацьованих робочих годин працівника, щоб ухилитися від сплати мінімальної заробітної плати тощо.

Незадекларована самозайнятість (undeclared self-employment) – діяльність, що здійснюється самозайнятими працівниками, які не декларують частку або всі свої доходи.

Незареєстрована сімейна праця (unregistered family work) – трудовий внесок осіб, які не отримують безпосередньої оплати, але роблять свій внесок у прибутковий сімейний бізнес⁷.

Проте такий перелік є загальним і не враховує багатьох наявних форм прояву НП, які не можуть бути класифіковані до жодного із зазначених типів. Так, у звіті Єврокомісії за 2023 р.⁸ як окремий тип НП названа *фальшива, або фіктивна самозайнятість (bogus self-employment)* – коли працівник зареєстрований як самозайнятий, але за ознаками своєї трудової діяльності фактично є найманим працівником. Фальшива самозайнятість принципово відрізняється від незадекларованої самозайнятості, оскільки йдеться не про відсутність юридичної реєстрації, а про “замасковані” трудові відносини. Яскравим прикладом цього в Україні є фіктивні ФОП, які створюються середнім і великим бізнесом для ухилення від сплати податків.

У ЄС створення єдиного ринку послуг і його лібералізація спричинили появу форм НП, пов'язаних із маніпулюванням статусами “самозайнятий”, “постачальник послуг” і “відряджений працівник”. Фальшива самозайнятість набула нового забарвлення в контексті транскордонного переміщення робочої сили. Цей аспект НП стає особливо актуальним для України після отримання статусу кандидата на членство в

⁷ У європейській статистиці використовується поняття “неоплачувані сімейні працівники” – особи, які або займаються сімейним бізнесом, або працюють на сімейній фермі, яким безпосередньо не платять за трудовий внесок. Натомість вони ділять домогосподарство з власником конкретного бізнесу й отримують винагороду у вигляді виплат у натуральній формі або додаткових пільг. В Україні для означення таких відносин використовується поняття “безоплатно працюючі члени сім'ї”.

⁸ Study on the effectiveness of policies to tackle undeclared work: Final Report. European Commission, 2023. P. 31–35. URL: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/94ca6bed-2c25-11ee-95a2-01aa75ed71a1/language-en>

Євросоюзі. Водночас профільні органи ЄС наголошують на необхідності зосередження уваги на складних, гібридних формах НП, які виникають у субпідрядних ланцюгах і в умовах нестандартної зайнятості. Зокрема, зростає ризик НП, пов'язаний із діяльністю агентств тимчасової зайнятості та працею через цифрові платформи [18].

Як окремий тип НП виокремлено додаткову *індивідуальну соціально вбудовану НП* (*socially embedded own-account undeclared work*). Зокрема, коли платиться друзям або родичам (якщо вони безробітні або їм не вистачає грошей) на незадекларованій основі за те, щоб ті виконали якісь завдання з благоустрою будинку, і це стає способом уникнути будь-якої конотації благодійності [1].

Узагальнюючи, можна виокремити такі типи НП, актуальні для дослідження в Україні (табл. 1).

Таблиця 1

Типи, підтипи та форми прояву НД

Типи	Підтипи та форми прояву	
Неформальна зайнятість	Наймана праця на незареєстрованих підприємствах і незадекларована самозайнятість	
	Неоформлена наймана праця на зареєстрованих підприємствах	
Недекларована (занижена) праця	Заробітна плата в “конвертах”	Недекларована щомісячна фіксована доплата до офіційного посадового окладу
		Недекларована грошова доплата до офіційної заробітної плати за професійні досягнення
		Недекларована грошова доплата до офіційної заробітної плати за відпрацьовані години
		Випадкові недекларовані виплати готівкою тощо
	Заниження кількості фактично відпрацьованих робочих годин	
Незадекларована сімейна праця		
Фальшива (фіктивна) самозайнятість (наприклад, у формі псевдо-ФОПів)		
НП, пов’язана з транскордонним рухом робочої сили	Фальшиві самозайняті працівники – постачальники послуг	
	Фальшиві відрядження	
	Отримання зайнятою особою допомоги по безробіттю в іншій країні	
	Працевлаштування іноземних громадян без дозволів на роботу тощо	
Гібридні форми НП на основі нових форм зайнятості	НП на цифрових платформах	НП за посередництва платформ співпраці
		НП за посередництва комерційних цифрових платформ
	НП на основі агентств тимчасової праці	Агентство занижує інформацію про працевлаштування, щоб заощадити витрати на податки та соціальне страхування, а компанія-користувач не знає про це
		Компанія-користувач занижує дані про робочий час агентству, щоб заощадити на гонорарах, та додатково платить безпосередньо працівнику
		Агентство прикриває незадекларовану роботу роботодавця шляхом фальсифікації даних або угод із запізненням
	Інші форми	
Індивідуальна соціально вбудована НП		

Джерело: складено авторами.

Прояви НП мають тенденцію до подальшого урізноманітнення. Відповідно, точно й однозначно оцінити її масштаби та ключові параметри є складним завданням. У зарубіжних дослідженнях з цієї проблематики застосовуються непрямі та прямі методи, які переважно дають різні результати.

На сьогодні в ЄС загальноновизнаним непрямим методом розрахунку масштабів НП є метод LIM, який рекомендує використовувати Європейський економічний і соціальний комітет. Актуальним науковим завданням є його адаптація до умов України. Насамперед йдеться про визначення можливостей використання даних, які надаються національною статистикою, підбір релевантного інструментарію їх опрацювання, а також пошук додаткових джерел інформації для підвищення достовірності отриманих результатів, наприклад, з адміністративних реєстрів, звітів інспекції праці тощо.

LIM розроблений і вперше апробований Італійським національним інститутом статистики. Він ґрунтується на визначенні розбіжностей між двома протилежними джерелами інформації щодо використання робочої сили: даними про пропозицію робочої сили, які повідомляють працівники (наприклад, за допомогою репрезентативних національних опитувань), та офіційними даними про використання праці роботодавцями. Невідповідність між двома джерелами пояснюється незадекларованою працею.

Для забезпечення порівнюваності в країнах ЄС використовуються дані Європейського обстеження робочої сили (EU-LFS) та структурної бізнес-статистики (SBS). EU-LFS – це репрезентативне масштабне обстеження домогосподарств, яке регулярно проводять національні статистичні служби всіх держав-членів. Воно надає інформацію про участь населення віком 15 років і старше у сфері праці (зайнятість, безробіття, економічну неактивність), а також про інші різноманітні характеристики респондентів (стать, вік, місце проживання, вид економічної діяльності, тип зайнятості, середню кількість відпрацьованих годин тощо).

В Україні з 1995 р. здійснювалося вибіркове обстеження населення (домогосподарств) з питань економічної активності, а з 2019 р. – обстеження робочої сили (ОРС). З періодичністю один раз на п'ять років передбачено проведення модулів з питань трудової міграції населення, а також щодо трудової діяльності населення з виробництва товарів і послуг для власного використання. Методологія обстеження відповідає європейським стандартам, а отримані показники є порівнюваними з відповідними показниками в EU-LFS і можуть бути використані для оцінювання НП на основі LIM.

SBS у країнах ЄС є основним джерелом інформації про використання робочої сили роботодавцями. Структурна бізнес-статистика являє собою компіляцію даних, які різні адміністративні та статистичні органи збирають від підприємств протягом року. Серед іншого, представлені дані з розподілом за розміром підприємства та видами економічної діяльності (3-значний рівень класифікації) про кількість найманих працівників і samozайнятих осіб, відпрацьовані години, демографічні показники бізне-

су (наприклад, кількість активних підприємств), випуск продукції тощо. Аналог SBS Держслужбою статистики України не формується, натомість збирається та консолідується інформація про діяльність суб'єктів господарювання з даними про кількість працівників і використання робочого часу, випуск продукції тощо за видами економічної діяльності.

LIM ґрунтується на гіпотезі, що LFS є відносно надійним джерелом інформації про пропозицію робочої сили, тоді як SBS вважається неповноцінним через високу імовірність навмисного неправильного звітування. Припускається, що респонденти, опитані в межах LFS, не мають підстав не повідомляти про всю оплачувану роботу, оскільки в опитуванні не ставиться запитання про законність їхньої діяльності, а особистість респондента є прихованою. Навпаки, малоімовірно, що компанії, які наймають працівників на незадекларованій основі, надаватимуть інформацію про них відповідним органам. А самозайняті особи, які працюють повністю незадекларовано, взагалі не охоплені регулярними механізмами збору даних.

Слід зауважити, що припущення про цілковиту надійність даних LFS є сумнівним, однак наразі безальтернативним. Імовірно, що певна частина респондентів вирішить промовчати про свою незадекларовану діяльність, або ж не згадає під час інтерв'ю про випадкову або періодичну роботу (наприклад, про оплачувану роботу через платформи для співпраці). Нині іноді наявне ненавмисне неправильне звітування, наприклад, щодо визначення виду економічної діяльності, в якому працює респондент. Негативні наслідки таких помилок поширюються на весь ланцюжок оцінки НП.

Враховуючи особливості вітчизняної статистики, нами пропонується такий загальний алгоритм застосування LIM для оцінки масштабів НП в Україні (рис. 1).

Перший етап передбачає підбір необхідних даних і формування матриці розподілу зайнятого населення за видами економічної діяльності в розрізі секцій КВЕД (рядки матриці) та статусом у зайнятості: працюючі за наймом, самозайняті та безоплатно працюючі члени сім'ї (стовпці матриці). Ключовими змінними, необхідними для розрахунків, є кількість зайнятих і відпрацьованих годин. Важливо додати інформацію про різноманітні соціально-економічні характеристики зайнятих (стать, вік, освіту, професію, характер зайнятості тощо), які в подальшому можуть бути корисними для моделювання відсутньої або коригування наявної інформації шляхом імпутації даних з інших джерел.

Аналогічна матриця формується для протилежної сторони інформації – використання праці роботодавцями. Однак статистика щодо діяльності суб'єктів господарювання в Україні має низку особливостей, зокрема:

- містить дані не тільки про працівників, але й показники господарської діяльності, проте не надає інформацію про неринкову діяльність;
- виокремлюються дані, що стосуються найманих працівників, водночас інші два статуси в зайнятості (самозайняті та безоплатно працюючі члени сім'ї) об'єднані та надаються дані про фізичних осіб – підприємців.

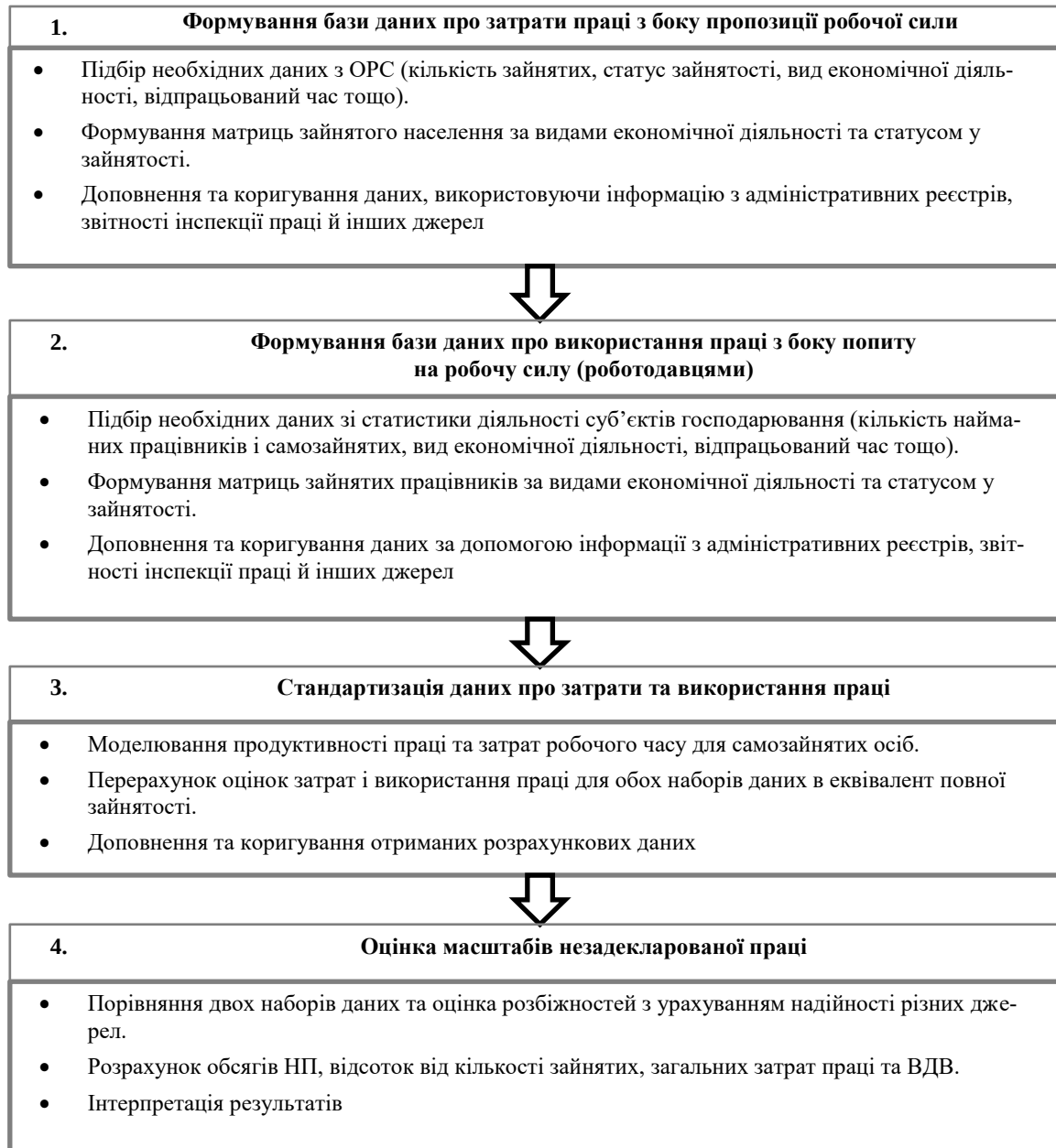

Рис. 1. Алгоритм застосування методики LIM для оцінки масштабів НП в Україні

Джерело: складено авторами за: Extent of undeclared work in the European Union. February 2023. European Labour Authority, 2023. Р. 6–14. URL: <https://www.ela.europa.eu/sites/default/files/2023-03/Study-on-the-extent-of-undeclared-work-in-the-EU.pdf>

Ми розглядаємо декілька можливих шляхів вирішення зазначених проблем:

1. Інформація про неринковий сегмент економіки частково може бути отримана зі статистики праці, яка представляє дані щодо працівників, їхньої оплати праці, робочого часу тощо для всіх підприємств з чисельністю працівників 10 осіб і більше, включно з тими, які фінансуються з державного бюджету. Додаткові можливості пов'язані з використанням адміністративних і реєстрових даних, зокрема з Реєстру застрахованих осіб Державного реєстру загальнообов'язкового державного соціального страхування, Державного реєстру фізичних осіб – платників податків, Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців і громадських формувань, Єдиної державної електронної бази з питань освіти. Проте їх використання потребує інтеграції масивів даних та анонімізації відповідно до чинних вимог щодо забезпечення конфіденційності інформації. В Україні вже наявні успішні приклади поєднання даних з різних електронних джерел і створена необхідна для цього цифрова інфраструктура (система електронної взаємодії “Трембіта”, “Дія”, “Оберіг”)⁹. Головною проблемою є неготовність розпорядників реєстрів надавати необхідну інформацію у вигляді масивів даних, придатних для використання в аналітичних цілях. У випадку вирішення цієї проблеми використання інтегрованих даних реєстрів стане одним із потужних та ефективних напрямів формування інформаційних систем для потреб дослідження ринків праці та НП на майбутнє.

2. Здійснення оцінки продуктивності праці та затрат праці в неринковому сегменті економіки на підставі даних про фонд оплати праці й нормативних документів щодо амортизації основних засобів, сплати податків і внесків установами, які фінансуються з державного бюджету. Водночас доцільно провести статистичне моделювання мікроданих ОРС для уточнення розподілу зайнятих і робочого часу в секціях КВЕД, де одночасно функціонують неринкові та ринкові підприємства, на основі експертних припущень і процедур калібрації розподілу ознак різних категорій населення в масиві відносно будь-яких достовірних даних щодо їх агрегованих показників в інших джерелах інформації, а також імпутації до масиву мікроданих ОРС ознак і атрибутів інших баз даних.

3. У разі недостатньої надійності даних або їхньої нестачі для формулювання достовірних висновків можливим є просте вилучення з аналізу секцій КВЕД, у яких переважає неринковий випуск, з огляду на те, що тут мінімальні обсяги НП, і ними можна знехтувати на першому етапі запровадження моніторингу НП. Незважаючи на такі мінуси, саме цей підхід через свою простоту найчастіше використовується у наявних дослідженнях.

Щоб забезпечити порівнюваність даних, інформацію про обсяг затрат і використання праці необхідно перетворити в еквівалентні одиниці, для чого найбільш придатним є еквівалент повної зайнятості (FTE). Лише після цього можна переходити до порівняння отриманих цифр і розрахунку рівня НП. Для розрахунків затрат праці ро-

⁹ Європейський досвід створення інформаційних систем на базі реєстрів і перспективи його застосування в Україні, зокрема для ринку праці, розглянуто в монографіях: “Електронні реєстри: європейський досвід створення та використання” [19] та “Електронні реєстри: напрями використання” [20].

бочою силою використовуються дані ОРС про середню тривалість фактично відпрацьованого тижневого робочого часу різними категоріями зайнятого населення, на основі яких моделюються затрати праці на весь досліджуваний період з урахуванням припущень щодо сезонності зайнятості тощо. Імовірно, що такі розрахунки можуть містити істотні похибки, проте інші, більш повні джерела даних про затрати праці робочою силою наразі відсутні.

LIM забезпечує доволі консервативні оцінки реального розміру НП, оскільки цей метод насамперед зосереджений на виявленні НП, пов'язаної із затратами праці. Проте НП охоплює багато інших операцій, які не обов'язково включають незадекларовані трудові відносини (наприклад, підприємства не декларують усі свої операції у звітному обороті). Таким чином, LIM є найефективнішим для оцінки НП у трудомістких секторах, де капіталовкладення відіграють меншу роль. Водночас багато незадекларованих трансакцій у капіталомістких секторах переважно залишаються непоміченими¹⁰.

Можна передбачати, що наступним кроком розвитку методології функціонально-структурного оцінювання НП є інтеграція LIM з методами мікроімітаційного моделювання станів населення та підприємств. Це дозволить доповнити результати, отримані LIM, даними щодо типів і соціально-економічних характеристик НП. Джерелом створення баз даних для мікроімітаційного моделювання є цільові статистичні обстеження населення та підприємств. Вони дадуть змогу оцінити не тільки структуру та кількісні параметри різних форм НП, але й пов'язати їх із мотивами та поведінковими патернами її учасників. Засобом мінімізації відмов і неправдивих відповідей респондентів таких обстежень варто обрати спеціально протестовану систему якісних і проєктивних соціологічних методів визначення думок і патернів поведінки представників цільової аудиторії.

Проте згадані кроки потребують ґрунтовних розробок і часу, а вже сьогодні можна скористатися напрацюваннями досвіду спеціальних прямих обстежень населення з питань НП. Прикладом є спеціальні загальноєвропейські опитування щодо НП за методикою “Євробарометр” № 284 (2007 р.)¹¹, № 402 (2013 р.)¹² та № 498 (2019 р.)¹³. При опитуванні було використано методологію багатоетапної випадкової вибірки, за якої щодо питань статі, віку, розміру регіону та місцевості як національний, так і кожен нижчий рівень вибірки є репрезентативними. Анкети, які використовувалися в різних хвилях опитування, дещо відрізняються, що пов'язано з внесенням нових питань стосовно ставлення населення до НП. “Євробарометр” зосереджує увагу на НП, яка виконується приватними особами. Діяльність бізнесу може бути виміряна частково: НП компаній для фізичних осіб оцінюється лише з позиції попиту (чи купляли особи това-

¹⁰ Extent of undeclared work in the European Union. European Labour Authority, 2023. P. 13. URL: <https://www.ela.europa.eu/sites/default/files/2023-03/Study-on-the-extent-of-undeclared-work-in-the-EU.pdf>

¹¹ Special Eurobarometer 284: Undeclared work in the European Union: Report. European Commission, 2007. 138 p. URL: <https://europa.eu/eurobarometer/api/deliverable/download/file?deliverableId=37887>

¹² Special Eurobarometer 402: Undeclared work in the European Union: Report. European Commission, 2014. 207 p. URL: <https://europa.eu/eurobarometer/api/deliverable/download/file?deliverableId=40749>

¹³ Special Eurobarometer 498: Undeclared work in the European Union : Report. European Commission, 2020. 168 p. URL: <https://europa.eu/eurobarometer/api/deliverable/download/file?deliverableId=72319>

ри та послуги, для виробництва яких імовірно використовується НП), тоді як незадекларована діяльність, яку компанії здійснюють для інших компаній, не розглядається (табл. 2).

Таблиця 2

Охоплення опитуванням “Євробарометр” різних суб’єктів НП

	З позиції пропозиції (виконавець)	З позиції попиту (покупець)
Особи, які виконують НП для осіб або приватних домогосподарств	Так	Так
Особи, які виконують НП для компаній	Так	Ні
Компанії, які надають незадекларовані товари та послуги приватним особам або домогосподарствам	Ні	Так
Компанії, які виконують НП для інших компаній	Ні	Ні

Джерело: складено авторами за: Special Eurobarometer 498: Undeclared work in the European Union: Report. European Commission, 2020. 168 p. URL: <https://europa.eu/eurobarometer/api/deliverable/download/file?deliverableId=72319>

Ми підтримуємо ідею запровадження схожого опитування в Україні. Водночас необхідним є вдосконалення анкети: остання наразі хоча і містить запитання щодо джерел і розмірів отримання незадекларованого доходу, проте не дозволяє чітко ідентифікувати широкий спектр їхніх типів і форм (див. табл. 1). Більше того, слід вести мову про пошук методичних можливостей імпутації даних такого опитування до даних ОРС, що значно поліпшило б інформаційну базу для застосування LIM, а також імітаційного мікромоделювання процесів зайнятості.

Нині серед науковців наявний певний консенсус, що прямий підхід слід використовувати для виявлення категорій населення, які беруть участь у НП, для опису, чому вони це роблять, для аналізу поширеності серед населення різних форм НП та причин цього. Водночас для оцінки загальних масштабів НП доцільнішим є комбінації прямих та непрямих методів, подібних до LIM, який може бути адаптований до умов України. Саме таким шляхом має формуватися методологія дослідження НП в Україні.

Нами проведено попередню оцінку поширеності НП в Україні в 2021 р.¹⁴, що базується на даних ОРС та статистики суб’єктів господарювання, Пенсійного фонду України щодо застрахованих осіб, інформації онлайн-ресурсів з працевлаштування, зокрема Work.ua, а також окремих соціологічних опитувань. Серед форм і проявів НП в Україні лише неформальна (незареєстрована) зайнятість оцінюється за офіційною методикою, що дає відносно точні розрахунки кількості таких зайнятих та їх вкладу в ВВП. За даними ОРС, у 2021 р. кількість неформально зайнятих осіб становила 3062 тис. осіб¹⁵, їхня заробітна плата – близько 420 млрд грн, або 7,7% ВВП. Зарплату

¹⁴ В умовах воєнного стану Державна служба статистики України призупинила проведення ОРС, а також оприлюднення показників державних статистичних спостережень підприємств, що унеможливило проведення розрахунків НП для 2022–2024 рр.

¹⁵ Робоча сила України 2021: стат. зб. Київ: Державна служба статистики України, 2022. С. 125. URL: https://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2022/zb/07/zb_RS_2021.pdf

“в конвертах” отримували 3 млн осіб, а сукупна величина таких виплат сягнула 400 млрд грн. В умовах фіктивної зайнятості працювало близько 2 млн осіб. За попередніми результатами, кількість зайнятих з ознаками НП в Україні становить 8,1 млн осіб (51% всього зайнятого населення), а їхня заробітна плата – 1020 млрд грн, тобто 45% фонду оплати праці, або 19% ВВП.

Висновки. Сьогодні в країнах ЄС та Україні відсутня загальновизнана методологія дослідження НП, яка дозволяла б комплексно й достовірно оцінювати широкий спектр проявів цього явища. Використовувані методи зосереджуються переважно на вимірюванні окремого типу НП, наприклад, неформальної зайнятості, або найзагальніших параметрів неформальної економіки на рівні складових ВВП. Концептуальна орієнтація цих методів на отримання усереднених оцінок і використання для представлення НП високоагрегованих показників, що вже являють собою надто абстрактний опис складного явища, вказують на необхідність пошуку для дослідження НП нових методологічних підходів і принципів.

Перспективним напрямом покращення кількісної оцінки різних форм прояву НП, а також ідентифікації провідних чинників і механізмів її формування є побудова інтегрованої системи гібридних моделей вимірювання НП на основі синхронізованого використання даних різних джерел і синтезу інформації шляхом штучного моделювання. Аргументами на користь такого підходу є вже накопичений європейський досвід застосування методу затрат праці (The Labour Input Method, LIM) та методології загальноєвропейського дослідження “Євробарометр”. Аналіз цього досвіду дозволив визначити можливості його використання в Україні, а також доводить плідність ідей багатовимірності та гібридизації інструментів дослідження, перспективність інтегративних підходів, що поєднують методи і технології автоматизованої інтелектуальної обробки й аналізу даних, багатовимірного вибіркового представлення складних об’єктів і моделювання штучних сукупностей для мікроімітації досліджуваних процесів, використання статистичних, реєстрових і вторинних даних спільно з даними цільових статистичних обстежень та якісних соціологічних досліджень.

Перші спроби застосування такого підходу були реалізовані у процесі виконання науково-дослідної роботи “Критичні виміри нерівності у сфері незадекларованої праці” в Інституті демографії та проблем якості життя НАН України, що дозволило на матеріалах 2021 р. вперше обґрунтувати оцінку комплексу форм прояву НП в Україні. Перспективи найближчих подальших наукових досліджень у цьому напрямі пов’язані насамперед з пошуком нових джерел даних, зокрема з адміністративних реєстрів, та вдосконаленням інструментарію їх інтеграції й опрацювання в умовах браку офіційної інформації.

Список використаних джерел

1. Williams C., Round J. Explaining participation in undeclared work: A result of exit or exclusion? *European Societies*. 2010. Vol. 12 (3). P. 391–418. <https://doi.org/10.1080/14616691003716910>
2. Williams C., Horodnic I.A. Evaluating the policy approaches for tackling undeclared work in the European Union. *Environment and Planning C: Politics and Space*. 2017. Vol. 35 (5). P. 916–936. <https://doi.org/10.1177/0263774X16670665>

3. Williams C., Horodnic I.A. Tackling the undeclared economy in the European Union: an evaluation of the tax morale approach. *Industrial Relations Journal*. 2016. Vol. 47 (4). P. 322–340. <https://doi.org/10.1111/irj.12142>
4. Williams C. Explaining and tackling undeclared work in South East Europe: lessons from 2019 Eurobarometer survey. *UTMS Journal of Economics*. 2021. Vol. 12 (1). P. 1–18. URL: <https://econpapers.repec.org/article/risutmsje/0301.htm>
5. Williams C., Kayaoglu A. Revisiting the undeclared service economy as a dual labour market: lessons from a 2019 Eurobarometer survey. *The Service Industries Journal*. 2021. Vol. 43 (13-14). P. 1–22. <https://doi.org/10.1080/02642069.2021.1932830>
6. Kayaoglu A., Williams C. Beyond the Declared / Undeclared Economy Dualism: Evaluating Individual and Country Level Variations in the Prevalence of Under-Declared Employment. *International Journal of Economic Perspectives*. 2017. Vol. 11 (4). P. 36–47.
7. Pfau-Effinger B. Varieties of undeclared work in European societies. *British Journal of Industrial Relations*. 2009. Vol. 47 (1). P. 79–99. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8543.2008.00711.x>
8. Franic J. What do we really know about the drivers of undeclared work? An evaluation of the current state of affairs using machine learning. *AI & Society*. 2022. Vol. 39. P. 597–616. <https://doi.org/10.1007/s00146-022-01490-3>
9. Williams C., Schneider F. Measuring the Global Shadow Economy: The Prevalence of Informal Work and Labour. Edward Elgar Publishing Ltd, 2016. 256 p. <https://doi.org/10.4337/9781784717995>
10. Johnson S., Kaufmann D., Zoido-Lobaton P. Regulatory discretion and the unofficial economy. *American Economic Review*. 1998. Vol. 88 (2). P. 387–392. URL: https://www.researchgate.net/publication/4726223_Regulatory_Discretion_and_the_Unofficial_Economy
11. Kaufmann D., Kaliberda A. Integrating the unofficial economy into the dynamics of post socialist economies: a framework of analyses and evidence. 1996. 47 p. <https://doi.org/10.1596/1813-9450-1691>
12. Lackó M. Do power consumption data tell the story? Electricity intensity and hidden economy in post-socialist countries. *Planning, Shortage and Transformation: Essays in Honor of Janos Kornai* / Edited by E. Maskin. Cambridge: MIT Press, 2000. P. 43–60. <https://doi.org/10.7551/mitpress/5406.003.0026>
13. Mansour A., Zaki I. Estimating the Size of the Shadow Economy in Nine MENA Countries during the Period 2000 to 2017 Using the MIMIC Model. *Open Access Library Journal*. 2019. Vol. 6. P. 1–14. <https://doi.org/10.4236/oalib.1105508>
14. Zelenko O., Khandii O., Novikova O. Comparative Analysis of the Quality of Working Life in Ukraine and in EU countries. *Problemy Ekorozwoju*. 2024. Vol. 19 (2). P. 106–113. <https://doi.org/10.35784/preko.6121>
15. Інституційні засади розвитку ринку праці в Україні: кол. моногр. / за ред. І.Л. Петрової, В.В. Близнюк. Київ: ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України", 2021. 472 с.
16. Ostapenko Y., Balakirska V., Kutsovol K., Lets O. Regulation and Standardisation of Working Conditions for Informal Workers: Ensuring their Social Protection and Rights. *Revista de Derecho de la Seguridad Social, Laborum*. 2024. Vol. 40. P. 183–198.
17. Nezhyvenko O.V. Undeclared Work in Ukraine: Evidence from the 2020 Student Survey. *Наукові записки НаУКМА. Економічні науки*. 2020. Т. 5. Вип. 1. С. 95–100. <https://doi.org/10.18523/2519-4739.20205.1.95-100>
18. Pavlovaite I. Tools and approaches to tackle fraudulent temporary agency work, prompting undeclared work. Brussels: European Platform tackling undeclared work, 2020. 19 p. URL: https://www.ela.europa.eu/sites/default/files/2021-09/TRW%20Fraudulent%20Agency%20Work_LRP.pdf
19. Електронні реєстри: європейський досвід створення та використання: кол. моногр. / за ред. О.М. Гладуна. Київ: НАН України, Ін-т демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи, 2021. 271 с. URL: <https://idss.org.ua/arhiv/register.pdf>

20. Електронні реєстри: напрями використання: кол. моногр. / за ред. О.М. Гладуна та М.В. Пугачової. Київ: НАН України, Ін-т демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи, 2021. 364 с. URL: <https://idss.org.ua/arhiv/registers2.pdf>

Надійшла 25.11.2024
Прорецензована 02.12.2024
Доопрацьована 16.12.2024
Підписана до друку 30.12.2024

References

1. Williams, C., Round, J. (2010). Explaining participation in undeclared work. *European Societies*, 12 (3), 391-418. <https://doi.org/10.1080/14616691003716910>
2. Williams, C., Horodnic, I.A. (2017). Evaluating the policy approaches for tackling undeclared work in the European Union. *Environment and Planning C: Politics and Space*, 35 (5), 916-936. <https://doi.org/10.1177/0263774X16670665>
3. Williams, C., Horodnic, I.A. (2016). Tackling the undeclared economy in the European Union: an evaluation of the tax morale approach. *Industrial Relations Journal*, 47 (4), 322-340. <https://doi.org/10.1111/irj.12142>
4. Williams, C. (2021). Explaining and tackling undeclared work in South East Europe: lessons from 2019 Eurobarometer survey. *UTMS Journal of Economics*, 12 (1), 1-18. URL: <https://econpapers.repec.org/article/risutmsje/0301.htm>
5. Williams, C., Kayaoglu, A. (2021). Revisiting the undeclared service economy as a dual labour market: lessons from a 2019 Eurobarometer survey. *The Service Industries Journal*, 43 (13-14), 1-22. <https://doi.org/10.1080/02642069.2021.1932830>
6. Kayaoglu, A., Williams, C. (2017). Beyond the Declared / Undeclared Economy Dualism: Evaluating Individual and Country Level Variations in the Prevalence of Under-Declared Employment. *International Journal of Economic Perspectives*, 11 (4), 36-47.
7. Pfau-Effinger, B. (2009). Varieties of undeclared work in European societies. *British Journal of Industrial Relations*, 47 (1), 79-99. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8543.2008.00711.x>
8. Franic, J. (2022). What do we really know about the drivers of undeclared work? An evaluation of the current state of affairs using machine learning. *AI & Society*, 39, 597-616. <https://doi.org/10.1007/s00146-022-01490-3>
9. Williams, C., Schneider, F. (2016). *Measuring the Global Shadow Economy: The Prevalence of Informal Work and Labour*. Edward Elgar Publishing Ltd. <https://doi.org/10.4337/9781784717995>
10. Johnson, S., Kaufmann, D., Zoido-Lobaton, P. (1988). Regulatory discretion and the unofficial economy. *American Economic Review*, 88 (2), 387-392. URL: https://www.researchgate.net/publication/4726223_Regulatory_Discretion_and_the_Unofficial_Economy
11. Kaufmann, D., Kaliberda, A. (1996). Integrating the unofficial economy into the dynamics of post socialist economies: a framework of analyses and evidence. <https://doi.org/10.1596/1813-9450-1691>
12. Lackó, M. (2000). Do power consumption data tell the story? Electricity intensity and hidden economy in post-socialist countries. In E. Maskin (Ed.), *Planning, Shortage and Transformation: Essays in Honor of Janos Kornai* (pp. 43-60). Cambridge: MIT Press. <https://doi.org/10.7551/mitpress/5406.003.0026>
13. Mansour, A., Zaki, I. (2019). Estimating the Size of the Shadow Economy in Nine MENA Countries during the Period 2000 to 2017 Using the MIMIC Model. *Open Access Library Journal*, 6, 1-14. <https://doi.org/10.4236/oalib.1105508>
14. Zelenko, O., Khandii, O., Novikova, O. (2024). Comparative Analysis of the Quality of Working Life in Ukraine and in EU countries. *Problemy Ekorozwoju*, 19 (2), 106-113. <https://doi.org/10.35784/preko.6121>

15. Petrova, I.L., Blyzniuk, V.V. (Eds.). (2021). Institutional foundations of labor market development in Ukraine. Kyiv: Institute for Economics and Forecasting, National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian]
16. Ostapenko, Y., Balakirska, V., Kutsovol, K., Lets, O. (2024). Regulation and Standardisation of Working Conditions for Informal Workers: Ensuring their Social Protection and Rights. *Revista de Derecho de la Seguridad Social, Laborum*, 40, 183-198.
17. Nezhyvenko, O.V. (2020). Undeclared Work in Ukraine : Evidence from the 2020 Student Survey. *Naukovi zapysky NaUKMA. Ekonom. nauky – Scientific Papers NaUKMA. Economics*, 5 (1), 95-100. <https://doi.org/10.18523/2519-4739.20205.1.95-100>
18. Pavlovaite, I. (2020). Tools and approaches to tackle fraudulent temporary agency work, prompting undeclared work. Brussels: European Platform tackling undeclared work. URL: https://www.ela.europa.eu/sites/default/files/2021-09/TRW%20Fraudulent%20Agency%20Work_LRP.pdf
19. Hladun, O.M. (Ed.). (2021). Electronic registers: European experience in creation and use. Kyiv: Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine. URL: <https://idss.org.ua/arhiv/registers.pdf> [in Ukrainian]
20. Hladun, O.M., Puhachova, M.V. (Eds.). (2021). Electronic registers: areas of use. Kyiv: Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine. URL: <https://idss.org.ua/arhiv/registers2.pdf> [in Ukrainian]

Received on November 25, 2024

Reviewed on December 02, 2024

Revised on December 16, 2024

Signed for printing on December 30, 2024